

LLIÇÓ INAUGURAL DE LA UNED

Pati de la Misericòrdia, 20 octubre 2022

La paraula amenaçada, la crisi de comunicació a Occident

Sra. Presidenta de la Junta Rectora, Directora, Vicerector, Secretari del Centre Associat UNED Illes Balears, senyores i senyors...

La paraula amenaçada, la crisi de comunicació a Occident

El títol pot semblar ambiciós, transcendent, excessiu... i és cert, però fins a cert punt. No pretenc avui fer cap tesi científica ni donar solució a un problema que no és nou ni de fàcil remei. Simplement vull exposar algunes idees que fa temps que van i venen pel meu cap, estimulades per l'observació d'esdeveniments on la llengua juga un paper important. Darrerament, frases com "Sí es sí", "Me Too", o d'altres similars que expressen molt més del que diuen, pertanyen al nou paradigma d'una llengua universal que es va obrint pas amb celeritat i on les paraules són mínimes i els matisos no existeixen. Sembla com si en el discurs humà s'hagués instal·lat una mena de corrent discontinu, on només actuen dos dígitos 0 i 1. Tenc la sensació de què el llenguatge cada vegada s'assembla més a l'electricitat.

Aquesta preocupació pel valor de la paraula, entesa com una conquesta de la intel·ligència humana, em ve de lluny, d'ençà que vaig sentir la pulsio d'escriure, de comunicar allò que sentia com a important no sols per a mi sinó també per als altres. Aleshores era molt jove i el paper i el bolígraf eren un luxe quasi comparable al valor d'un mòbil. Amb els anys i la formació adquirida, en el meu cas la Filologia i l'estudi de llengües antigues, els meus pensaments han avançat cap a idees no sempre formulades científicament, però que igualment exigien respostes. Amb la lectura continuada de textos molt diversos, he anat comprovant que la paraula no és tan sols l'expressió verbal i tancada d'una idea, sinó que conté elements externs que influeixen en la seva comprensió. La cadena que va del qui parla al qui escolta no està mancada d'aventures perilloses. Ferdinand de Saussure ens va obrir els ulls sobre aquesta qüestió.

D'altra banda i paral·lelament, aviat em vaig trobat davant d'una paradoxa: La lectura ha resultat perjudicial per a la paraula, almenys en un sentit, perquè ha substituït la immediatesa de l'oralitat per la fredor analítica del missatge escrit. El pas de la paraula a l'escriptura implica una primera "traducció". El significat de la paraula parlada mai pot ser el mateix que el de la paraula escrita. La introducció de valors diferents (l'àmbit d'ús, la freqüència, etc.) intervenen durant el procés, en un camí complex i ben estrany. La vida de cada paraula és impossible que acabi en un sol significat. Des del seu origen fins al que arriba a significar després d'uns anys hi ha una evolució impossible de preveure.

Arribam així a un principi de confusió, que inclou la mescla de sentits i significats, i que està inserit en el temps, tal i com ho demostra un dels primers textos que parlen del tema: l'episodi de la torre de Babel (Gen 11, 1-9). El caos lingüístic, contat a la Bíblia, ve precedit de l'existència d'una comunicació fluïda entre tots els éssers humans, cosa que implica l'ús d'una llengua "perfecta" i, sobretot, d'una llengua única per a tothom. La descomposició lingüística provoca el caos de Babel, i és presentada com la conseqüència de la pèrdua d'una de les habilitats de la humanitat. Comença així una decadència que es mostra imparabile. Segons la Bíblia, perdre la parla original equival a perdre la condició que unia tots és els éssers humans en un sol llenguatge.

Encara que, paradoxalment, i en un estadi històric posterior, ha estat la paraula escrita i la lectura que han provocat les preocupacions sobre el valor del llenguatge oral en el món que vivim, al temps que ha estimulat l'observació del canvi i la substitució per llenguatges aparentment moderns, però que en realitat són primitius i que, no sempre, pretenen una finalitat comunicadora. En darrer terme, la lectura s'ha fet aliada de l'oralitat perduda.

L'oralitat, és a dir, el llenguatge modulat per la veu humana, sembla haver entrat en crisi d'ençà de la seva substitució pels microllenguatges, producte de les noves tecnologies. Això preocupa especialment en l'àmbit educatiu, en la recerca científica, i també en l'expressió artística.

Avui som aquí per inaugurar un nou curs de la Universitat Nacional d'Educació a Distància, que utilitza de manera eficaç la tècnica per fer avançar els estudis universitaris,

tan necessitats d'una vertadera democratització. En aquest context, cada vegada més habitual, hem de demanar-nos quin és el paper del professor (el darrer representant de l'oralitat). En la meua opinió, el professor, la professora, continua essent insubstituïble, fins i tot és més important en el seu paper que l'assignatura que imparteix. La persona que ensenya, el seu coneixement personal i únic és la darrera barrera que ens separa d'una acumulació de dades inconnexes i sovint excessivament tecnificades. L'experiència humana es construeix no tan sols sobre dades objectives sinó amb tot allò que aporta la personalitat de cadascú: el judici, la valoració, la tensió entre la confiança i la desconfiança. Sense el professor no hi ha transmissió possible, perquè no hi ha selecció. Cal trobar l'empatia entre el coneixement que s'ensenya i el desconeixement que vol aprendre. Sense aquesta unió de forces ni la ciència ni la tradició poden tenir continuïtat.

Es pot utilitzar una màquina per a operar un cor, construir un edifici a través de materials impresos en una impressora 3D, o fins i tot es pot crear un personatge de novel·la fent servir estadístiques, però la paraula, com a entitat única i humana, no té un substitut que pugui assumir la complexa línia de relacions que implica, ja siguin semàntiques, semiòtiques, simbòliques, o emocionals. La raó d'aquesta complexitat rau en què la paraula no implica només un ús individual, sinó que necessita de la col·lectivitat per fer-se real, efectiva, útil i, sobretot, expansiva.

La llengua visual, la que avui utilitza una gran part de la humanitat, sobretot els més joves, ja sigui en la seva versió televisiva, informàtica, o telefònica, està substituïnt de manera gradual però inexorable la llengua alfabètica, operant de manera intensa a nivell mental per a canviar els models de la tradició lingüística. L'amenaça sobre l'alfabet i contra els seus signes, les lletres, constituïts com a pilars de defensa contra la confusió lingüística, resulta evident. Assistim a l'adopció d'una llengua sense discurs en els àmbits quotidians de comunicació, ja siguin premsa, política, música, jocs... i fins i tot en l'escriptura sobre els murs del carrer, o grafitis, on el significat d'allò que s'escriu resulta irrellevant.

La primera advertència sobre la potencial agressivitat del llenguatge la trobam en l'episodi de la torre de Babel, on es narra la ruptura del consens de comunicació. La llengua universal, no sabem si en realitat va existir mai, va ser abatuda per una confusió imparabile. D'ella nasqueren nous llenguatges que, en la seva totalitat, no pogueren

substituir el llenguatge prebabèlic. El part va ser dolorós i el fill, les llengües “imperfectes”, segregaren la humanitat en discursos diferents i irreconciliables. En aquest punt nasqueren les ideologies. La diversitat lingüística comportà la diversitat ideològica i l’organització de grups tribals amb comportaments diferenciats.

Aquest punt de vista implica l’existència d’una llengua sagrada que provindria de la mateixa divinitat. La creació, recorda Umberto Eco en el llibre “La recerca de la llengua perfecta”, es va produir per un acte de parla. És a dir, Déu crea parlant, i parlant crea i organitza (aquest és un dels relats del Gènesi, de font sacerdotal, que s’oposa al relat més mític, anomenat “yavista”). La producció de l’univers en aquest context bíblic és la conseqüència del pensament ordenat que emana de la ment divina i es materialitza en la paraula. A partir d’aquí, els pensadors occidentals de totes les èpoques s’han demanat com i per què va evolucionar el llenguatge i quina podia ser la llengua original que havia parlat Adam en el Paradís.

Les hipòtesis fantàstiques sempre aspiren a convertir-se en científiques, però impulsen les primeres investigacions. Al llarg de la història, moltes ments brillants caigueren en el parany de considerar com a un fet històric l’existència d’una llengua perfecta, amb la posterior decadència que implicava les llengües successives, considerades com a híbrides i “imperfectes”. La idea, subjacent en moltes teories medievals i renaixentistes, es reincorporà amb força en l’època del naixement dels Estats i en la dels nacionalismes romàntics. Va ser aprofitada per nacions que pugnaven per demostrar que les seves llengües eren les més “perfectes”, les més acostades a la llengua perduda. El francès, el flamenc, l’anglès, l’alemany, entre d’altres, exigiren la primacia lingüística i, en conseqüència, la primacia política d’Europa. No importa dir que en aquest recompte filològic ni les llengües africanes ni les asiàtiques pintaven res. Tots podem entendre quines varen ser les conseqüències tràgiques que les idees lingüístiques supremacistes tingueren per a Europa i per al món.

En el camp filosòfic, la polèmica de la pluralitat lingüística, provocà que els pensadors de totes les èpoques cerquessin alternatives al llenguatge oral i escrit. Entengueren que es necessitava una llengua universal (l’única que pot pretendre ser “perfecta”) que no es basés en les paraules, sempre susceptibles de ser manipulades, sinó en signes arbitraris i sense contingut ideològic. Així sorgí un dels primers grans intents de llenguatge sense

veu i sense paraules: l'*Ars Magna* de Ramon Llull. Basat en un joc d'oposicions i de relacions l'*Ars* estructura un entramat d'arguments possibles i, per la simplicitat aparent del seu ús, remet a una relació binària Sí-No, 0-1. Aquesta simplicitat inicial, que Llull sempre defensà, ha fet que es relacionés amb el llenguatge binari de la informàtica.

Altres autors, igualment interessats en descobrir el llenguatge total, com el metge suís Paracels (1493-1541), que descobrí amb la seva Teoria de les Signatures la lletra oculta que sembla existir rere cada objecte, viu o inanimat, seguiren la recerca d'aquesta llengua primordial. Segons la teoria de Paracels, cada element de l'univers té una lletra, un signe identitari que forma part d'un alfabet ocult amb el qual es pot reconstruir la llengua perduda, amb la qual es creà la realitat i que es comunica tan ràpidament i directament com la llum. És la llengua que permet relacionar-nos amb la naturalesa, entendre-la i escoltar els seus missatges. La llengua ecològica que s'ha perdut i que seria bo de retrobar.

Abans que escrita la llengua va ser parlada. Existeix un cert consens en això. La veu precedí la paraula i la reunió de sons va construir la unitat verbal. Si més no, la humanitat arcaica alçà el cap i es preguntà pels moviments dels astres i va concloure que, prèviament a la parla humana, existia una parla sideral, una mena de koiné dels astres, per la qual els estels compartien un llenguatge harmònic que es plasmava en el seu moviment. Si se sabia llegir -pensaven els antics-, el cel mostrava una escriptura que comunicava secrets relatius a la vida humana, catàstrofes naturals i esdeveniments històrics. Parlam de l'astrologia però també de la famosa *Harmonia Mundi*, objecte de tractats i meditacions, i també de pel·lícules d'èxit, com "Encontres a la tercera fase" (1977) de Steven Spielberg, on es desenvolupava un codi musical per a comunicar-se amb els extraterrestres.

L'aspiració a un llenguatge superverbal, és a dir, que fes innecessàries les paraules, és convertí en un objectiu i en una recerca secular. S'exploraren altres formes com el llenguatge telepàtic, que també havia estat explorat pel mateix Ramon Llull en obres com "Llibre dels parlar dels àngels" (Montpeller, 1312).

Tampoc no tenim temps per entrar en el debatut tema de la comunicació entre animals i persones, i de la capacitat humana per a comprendre aquests llenguatges. Citaré solament uns pocs exemples històrics del cristianisme i de l'islam. Les vides de sant Francesc

d'Assís i de sant Antoni de Pàdua contenen episodis de discursos amb els ocells i amb els peixos. Per la seva banda, l'islam presenta una de les més belles obres del misticisme sufí en el *Discurs dels ocells*, obra del gran poeta persa Farid ad-Din Attar (ca. 1145-1221). En l'actualitat, l'estudi del llenguatge de les balenes i dels dofins continua amb progressos increïbles sobre uns codis que van més enllà dels signes humans.

Mentre assistim a aquests intents d'aprofundir en els llenguatges no humans, diàriament es manifesten nous atacs contra la paraula, a través d'un mal ús de la tecnologia. Però què és concretament el que està més exposat als atacs tecnològics? En la meua opinió, són dues coses: la veu i la memòria. I en conseqüència, el discurs i l'escriptura.

L'escriptura és el llenguatge sense veu i la imatge (artifici tecnològic) és el llenguatge sense veu ni escriptura. Segons el clàssic de Paul Zumthor "Introducció a la poesia oral" fa molt de temps que en les nostres societats s'ha extingit la passió per la paraula viva. La veu humana era imprescindible en les societats arcaiques i en les d'abans de la impremta, però ara és una deixalla que no té cap funció en els fets de la vida quotidiana.

Abans de veure com s'ha arribat fins aquí, ens hem de demanar d'on sorgeix la veu i el seu misteri? Per què la veu distingeix els gèneres? Per què la veu de l'home i de la dona diuen de manera distinta? Per què essent una qualitat immaterial es revela sexual?

La paraula, parlada i escrita, ha desenrotllat els seus paràsits, organismes que s'hi adhereixen i que provoquen els canvis de significat i la destrucció de la seva eficàcia comunicadora. Tenim un exemple d'això en el llenguatge religiós, que ha caigut en desús. Aquest fenomen ha provocat la irrellevància de paraules com "ànima", "pecat" o "virtut" que cada vegada s'utilitzen menys i amb més incomprensió del seu significat.

Però si ens remuntem en la història, podem assistir al fet contrari. El filòsof Michel de Certeau assenyalava que una de les grans conquestes dels místics de la Contrareforma va ser la creació d'un llenguatge particular i molt dotat, que permetia accedir a un territori inexplorat del qual naixien nous conceptes i paraules. Crear llenguatge és crear mons propis que amb el temps es converteixen en territoris comuns. També i, per extensió, el llenguatge és la sessió prèvia a la ideologia. *Modus loquendi*, manera de parlar, manera de pensar.

El llenguatge és impossible sense la veu. La paraula és llenguatge vocalitzat, on la vocal és el misteri i el nucli primigeni de la creació verbal. Un crit paralitza un animal, però la veu, quan és discurs, pot ser escoltada i reconeguda. Les abelles de la reina Elisabet d'Anglaterra, varen rebre la notícia de la seva mort amb una veu humana que els informava i preparava perquè no patissin estrès i, en conseqüència, deixessin de produir mel. Un misteri. Les abelles reconeixen la veu i el discurs, i actualitzen en cada moment el to de la veu humana.

La paraula és una reconstrucció, un record d'alguna cosa que existeix o que ha existit, però que necessita de la memòria per a sobreviure. Un exemple d'aquesta desconexió entre paraula i memòria el tenim amb una frase que una ministra del govern ha dit: “No hay que levantar las campanas” (No recordava la frase que diu “no hay que alzar las campanas al vuelo”) i la seva adaptació resultava del tot incomprendible.

Sense memòria no hi ha paraules, ni discurs. No hi ha més que veu sense forma. Un ús desaprofitat. Per això els antics prestaven tanta importància a la memòria, perquè és la gran caixa on s'acumula el coneixement registrat. El Renaixement en va fer una defensa heroica. Giordano Bruno inventà, basant-se en l'Art de Lull, unes famoses rodes de la memòria, una fabulosa màquina de recordar que funcionava estimulants el cervell. D'altres, com a Giulio Camillo, començava la seva principal obra memorística “La idea del Teatre” amb una advertència sobre l'existència d'un llenguatge ocult; i l'humanista espanyol Fernando de Córdoba, famós per la seva increïble memòria, posava de moda a les corts europees la capacitat memorística fent exhibicions que enlluernaven als reis. Memòria és intel·ligència i no hi pot haver intel·ligència sense memòria, encara que n'hi hagi que ho posin en dubte.

La paraula existeix en el temps i necessita del temps per a sobreviure, mentre que la veu és intemporal i espontània, com el crit o el silenci.

El llenguatge oral és el de les societats arcaïques i també el dels infants. Avui està més amenaçat que mai per una societat que rebutja la paraula tant com el silenci, i que fuig de la soledat com d'un infern. L'excés de renou de tota classe, de veus enllaunades en

pantalles, d'organismes emissors d'ones que, encara que no s'escoltin, són sempre amb nosaltres, ha provocat una contínua glossolàlia ambiental, que també detectam en les cançons de reggaeton i en el rap, gèneres que es basen en la reiteració, la càrrega emocional, la sexualitat i el ritme respiratori.

En aquestes músiques, la paraula desapareix absorbida per la velocitat del recitatiu, on predominen els murmuris i les repeticions retallades. No diu res, però es vol dir tot. No s'articula pensament sinó emotivitat gestual per donar origen a un nou llenguatge, que sovint es nodreix de neologismes, com per exemple “motomami”, per donar entrada a idees aparentment inexpressables en paraules convencionals.

No es tracta d'una ruptura amb la tradició sinó de la dissolució de la paraula en un àcid d'expressions múltiples que rememoren la bíblica Babel, però en format tecnològic. Com a mostra d'aquesta buidor significativa de la paraula prenem com exemple la cançó “Abcdefg” de Rosalía, que ara no podem escoltar, però que podem sintetitzar definint-la com una col·lecció de paraules actuals entremesclades amb altres antigues en una lletania (tècnica del rosari tradicional catòlic) gens aleatòria. Quan arriba la lletra “i” Rosalia diu: “*i de inteligencia artificial*” La paraula “intel·ligència” ja no representa un significat, necessita d'un complement, en aquest cas “artificial”. És un exemple, però n'hi ha molts més que presenten el còctel, la mixtura, el maridatge entre paraules separades per quilòmetres de desavinences, termes que són utilitzats en la gastronomia i que s'aparellen al sexe, a la política, a l'expressió periodística, en una criollització del llenguatge i de la cultura, que vivim acceleradament.

En aquest breu repàs, som conscient que he deixat de banda temptatives de llenguatge universal i comunicador, que han fracassat per causes diverses. Un seria l'esperanto, creat a finals del segle XIX, per un metge i lingüista rus d'origen jueu, el doctor Zamenhof, el qual cercava una vegada més una llengua única, de regust prebabèlic, amb la qual poder establir un nexa entre totes les comunitats de parlants del món. Encara que fracassà en el seu intent, l'esperanto existeix avui i és un exemple d'un dels esforços més importants per crear una llengua vehicular. La seva persecució per part del nazisme quedà plasmada en les pàgines de *Mein Kampf*, on Hitler definia l'esperanto com un arma de la conspiració jueva internacional.

L'altra llengua sobre el qual no he parlat és la càbala, molt més antiga que l'esperanto, i amb uns objectius absolutament diferents. Si l'esperanto intentava restablir la llengua comuna prebabèlica. La càbala, sense ser un llenguatge organitzat com a tal, apel·lava a l'oralitat perduda en el mateix Sinaí, quan Moisès rebé les taules escrites i al mateix temps, com deien els cabalistes, escoltà les paraules no escrites que li foren comunicades de boca a orella pel mateix Déu. Les conseqüències d'aquesta hipervaloració de l'oralitat varen ser perjudicials per a la càbala, ja que pel fet de no estar fixada i sistematitzada en escrits va ser interpretada com a una pràctica esotèrica i oculta, fins que la descoberta de les diferents escoles i mestres i la recuperació dels textos dispersos per part d'estudiosos com Gershom Scholem en la primera meitat del segle XX canviaren la perspectiva dels acadèmics.

Fins aquí, he anat de les paraules "nenúfars" (de les cançons de Rosalia). Entenc amb aquesta metàfora les paraules que suren per damunt de l'aigua dels significats, fins a les paraules degudament estudiades i valorades com tresors de la càbala i de l'esperanto, que serveixen per les més altes especulacions en el cas de la càbala fins a les funcions més pràctiques i útils de l'esperanto. Per acabar voldria fer referència de manera breu a la utilització de la paraula en la política, i sobre la dimensió que pot arribar a adquirir en els règims autoritaris.

En aquest sentit resulta molt il·lustrativa l'obra del filòleg jueu alemany Victor Klemperer "La llengua del Tercer Reich". Klemperer va estudiar el llenguatge utilitzat pel regim nazi, des de la propaganda fins al lèxic quotidià, i comprovà l'intent de substitució lingüística més important d'Europa. Abans ja hi havia hagut intents de substituir formes i paraules amb la Revolució Francesa i posteriorment en l'època napoleònica. Klemperer analitzà de prop i amb esperit classificador el lèxic, les expressions, fins i tot els noms propis de persona, per tal de demostrar com el llenguatge es pot convertir en arma de guerra. En una lúcida conclusió, Klemperer sentenciava: "Les paraules poden actuar com dosis ínfimes d'arsènic, que hom s'empassa sense ser-ne conscient. Semblen no tenir cap efecte, però després d'un temps actua el tòxic amb tota la seva potència." (La llengua del Tercer Reich).

Existeix un abecedari del terror, de la humiliació, del fanatisme, de la violència de gènere, de la destrucció, de cada una de les expressions internes de la voluntat que poden actuar de manera directa sobre l'altre, assetjant-lo, confonent-lo, espantant-lo i, fins i tot, conduint-lo a la mort. En el cas del regim nazi, moltes persones se suïcidaren abans de ser detingudes. Fets similars succeïren en el regim de Stalin, on també podem trobar l'ús agressiu i exterminador del llenguatge.

La pèrdua de l'oralitat ens fa més vulnerables davant les temptacions totalitàries. La transmissió interrompuda del boca a orella que, des dels llavis de les àvies anava fins a les orelles dels infants, ha estat trencada i d'aquesta manera s'ha polvoritzat un pont de coneixement que era un antídote contra les manipulacions arbitràries del llenguatge. El qui escoltava la rondalla sabia distingir quina era la veu de l'amenaça, la de la felicitat, la de la naturalesa, i moltes altres formes matisades que la veu de la persona adulta sabia comunicar. Contar històries és ensenyar.

En algunes ocasions, la societat actual fa un ús pervers del llenguatge, com quan Rússia afirma que està realitzant “una operació militar especial” en comptes de dir que ha començat una guerra. Trobaríem molts d'exemples similars en altres camps que no són estrictament els de la política, però fins aquí hem arribat en aquesta aproximació als perills que amenacen la paraula que, sempre vulnerable, s'havia mantingut fins avui com un valor segur del pensament. No fa tants anys que bastava “donar la paraula” “dar la palabra” per tancar un pacte, una aliança. Si avui tremola aquesta fermesa és senyal que alguna cosa està canviant i que la llengua no segueix una evolució natural. És molt distint substituir que evolucionar, alterar arbitràriament en funció d'interessos particulars, provocar un canvi de manera intencionada per a alterar la percepció de la realitat. Caldria que tots hi pensàssim una mica més, i amb això potser detindríem l'accelerada destrucció dels usos lingüístics en les societats modernes. Moltes gràcies.

